

Siyer Kaynaklarına Göre Harb Hud'a'dır Rivayeti Ve İlgili Kavramlar

According to the Sirah Sources The Narrativ of "The War is Deceit"

Cafer ACAR*

Geliş Tarihi/Received: 23.03.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 01.06.2023

z: Savaş, insanlığın tarihin akışı içinde sürekli şahitlik ettiği bir realitedir. Tarih boyunca savaşların kazanılması için geliştirilen stratejiler vardır. Savaş söz konusu edildiğinde İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in gazve ve seriyyeleri gerek Müslümanlar gerekse oryantalistler nezdinde özel ilgi görmüştür. Hz. Peygamber'e nispet edilen "Harb Hud'adır" sözü bu stratejinin bir tezahürü olarak algılanmıştır. Allah Resulü kendisini öldürmek isteyen, müminleri yurtlarından çıkararak, zayıf insanlara hayat hakkı tanımayanlarla gerekli hallerde savaşmıştır. Onlarca gazve ve seriyye ile bu mücadeleyi yapmıştır. Buradan hareketle Allah Resulü, stratejiye dair dikkate değer örnekler sunmuştur. Bu makalede Hz. Peygamber'in risalet mücadelesinde uyguladığı stratejilerden biri olan düşmanın yanıltilması anlamıyla ne çıkan hud'a üzerinde durulmuştur. Hud'a kelimesi her ne kadar Türkçemize "hile" şeklinde tercüme edilmiş ise de bu tercümeyi tercih etmediğimizi ifade etmeliyiz. Zira hud'a meşruiyeti oluşmuş savaşlar bağlamında gündeme gelmektedir. Hile ise Türkçede genel olarak her alanda gayri meşru aldatmalar için kullanılmıştır. Hud'a, Hz. Peygamber'in gazve ve seriyyelerde uyguladığı stratejilerin bir parçası olarak görülmelidir. Düşmanın yanıltilarak alt edilmesi üzerine kurulu bu strateji, başarılı sonuçların elde edilmesinde bir basamak olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Gazve, Seriyye, Kıtıl Hud'a, Hile.

Abstract: War is a fight to be won. There are strategies developed to win wars throughout history. When it comes to war, the Prophet of Islam Muhammad's wars attracted special attention both by Muslims and orientalists. The phrase "War is deceit" attributed to the Prophet was perceived as a manifestation of this strategy.

* Do. Dr.; AYBU İslami İlimler Fakültesi, caferacar@aybu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1818-5958>.

The Messenger of Allah fought those who wanted to kill him, expelled believers from their homes, and did not give weak people the right to life, when necessary. He made this struggle with dozens of wars. From this point of view, the Messenger of Allah presented remarkable examples of strategy. In this article, Hud'a, which stands out with the meaning of misleading the enemy, which is one of the strategies used by the Prophet in the struggle for the prophethood, is emphasized. Although the word Hud'a has been translated into Turkish as "cheat", we should state that we do not prefer this translation. Because hud'a comes to the fore in the context of wars that have legitimacy. Cheating is generally used for illegitimate deceptions in every field in Turkish. Hud'a, it should be seen as a part of the strategies that the Prophet applied in wars and military campaigns. This strategy, which is based on defeating the enemy by deception, has been a step in achieving successful results.

Keywords: History of Islam, Gazwa, Seriyah, War, Deceit.

Giriş

Hz. Peygamber'in gazve ve seriyyelerde uyguladığı stratejileri tespit edilmektedir. Bunlardan biri de ihtiyaca göre şekillenen düşmanın yanıltılmasıdır. "*Harb hud'a'dır*" rivayeti ile sembolleşen bu stratejinin Siyer'de onlarca örneği ile karşılaşmak mümkündür. İslam Tarihinin referans dönemi olması nedeniyle Hz. Peygamber'in gazve ve seriyyelerine bu açıdan bakmak, onun bu alandaki stratejilerinin bir kısmını anlamak itibarıyla yararlı olacaktır.

Allah Resulü gazve ve seriyyelerde meşruiyete özel önem vermiştir. Bu çerçevede savunma, koruma yahut yardım amaçlı gazve ve seriyyeler yapmıştır. Bu çabaların başarısını temin edecek manevraları da uygulamaktan çekinmemiştir. Sonuçlarının olumlu tezahür etmesi için ilkelerine riayet etmiştir.

Savaş kelimesinin karşılığı olarak Türkçemizde kullanılan eş anlamlı kelimeler vardır. Harb ve kıtal kavramı bunlardandır. Harb hukuki savaş halini ifade ederken kıtal ise fiili durumu şamildir. Harb halinin ortaya çıktığı ve kıtala giden süreçlerin işlediği durumlarda Hz. Peygamber'in lisanında hud'a olarak isimlendirdiği düşmanın yanıltılmasına dönük taktiklere başvurduğu görülür. Bu makale, daha önce kitap olarak yayınlanmış olan bir çalışmadan, kavramlar yönüyle eksik bırakılmış bazı hususların vurgulanması ve yeni okumalarla elde edilmiş bazı değerlendirmelere yer verilmesiyle üretilmiştir. Çalışmanın amacı, konunun bilinirliğine katkı sağlamaktır.

1. Hud'a Rivayeti

Harbin hud'a olduğuna dair rivayet, Siyerin kaynaklarından olması münasebetiyle Hadis literatüründe geniş bir yer bulmuştur. Alanın tüm kaynaklarında bu rivayete rastlamak mümkündür. Tespit edilebildiği kadarıyla 23 sahabîden bu haber bizlere ulaşmıştır. Üç başlıkta kategorize edilebilecek rivayetlerin ilk profili “*harb hud'a'dır*” haberinin yalnız başına geçtiği yerlerdeki şeklidir. On dört sahabî ve tabiinden ravi bu haberi aktarmıştır. Bu sahabîler şunlardır:

1. Adullah b. Selâm (h. 43)¹
2. Câbir b. Abdullah (h.77)²
3. Hz. Hasan (h. 49)³
4. Hz. Hüseyin (h.61)⁴
5. Ebû Hüreyre (h.57)⁵
6. Hz. Âişe (h. 58)⁶
7. Abdullah b. Ömer b. Hattab (h.73)⁷
8. Avf b. Mâlik (h. 73)⁸
9. Câbir b. Abdullah (h.77)⁹
10. Âmir b. Cündüb b. Âmir Sülemî /Âmir Şa'bî (?)¹⁰
11. Vâsile b. Eska' (h. 85)¹¹

¹ Ahmed b. Ali b. Müsenna Ebû Ya'lâ, *Müsned-i Ebû Ya'la el-Mevsilî* (Beyrut: hk. Hüseyin Selim Esed. Dârü's-Sekâfeti'l-Arabî, 1992), 13: 482.

² Ya'kub b. İshak b. İbrahim en-Neysaburî Ebû Avâne, *Müstahrec* (Beyrut: thk. Eymen b. Arif ed-Dimeşkî, Daru'l-Ma'rife, 1998), 4: 212.

³ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 12: 129; Ebû Avâne, *Müstahrec*, 4: 212.

⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik el-Atekî Bezzâr, *el-Bahru'z-Zehâr* (Beyrut: Müessesetü ulûmi'l-Kur'an, 1988), 4: 187.

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u-ş-şahîh*, 2. bs (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Cihad ve Siyer", 155; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u-ş-şahîh* (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), "Cihad ve Siyer", 5; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Beyrut: y.y., 1405/1985), 2: 312.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Edeb", 65; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 8: 44.

⁷ Bezzâr, *Müsned*, 12: 33.

⁸ Ebû Avâne, *Müstahrec*, 4: 214.

⁹ Ebû Bekir Abdullâh İbn Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Kitabu'l-Musannef fi'l-ehâdisi ve'l-âsâr* (Beyrut: thk. Kemal Yûsuf el-Hût, Müessesetü'l-Kütübi's-Sikafe, 1989), 5: 539.

¹⁰ İbn Ebû Şeybe, 6: 540.

12. Enes b. Mâlik (h.93)¹²
13. Ebû Inebe el-Havlanî (h.118)¹³
14. Nevvas b. Sem'an (?)¹⁴

İkinci kategoride olan haberler ise sebep-i vurudu içeren rivayetlerdir. Burada da beş sahabî vardır. Beş tarihi hadise ile ilişkili olarak rivayete yer verilmiştir. Nuaym b. Mesud, Hendek Gazvesi¹⁵ bağlamında, Ka'b b. Malik Tebük Gazvesi,¹⁶ İbn Abbas özel görevli bir seriyye,¹⁷ Urve b. ez-Zübeyr Beni Kurayza Gazvesi,¹⁸ Hz. Ali Nehrevan savaşı,¹⁹ bağlamında zikredilmiştir. Hz. Ali'den gelen haber mevkuf bir haberdur.

Üçüncü kategoride “üç yerde yalan söylemenin caiz olduğu” rivayetine eklenmiş haliyle yer almıştır. Dört ravi bu haberi ulaştırmıştır. Esmâ bint Yezîd²⁰ Ebû Eyyûb el-Ensârî,²¹ Ebu't-Tufeyl²² ve Şehr b. Havşeb²³ harb hud'adır haberini üç yerde yalan söylemeye dair haberlerle birlikte zikretmişlerdir.

“Harb hud'adır” rivayeti tespit edilebildiği kadarıyla tekrar ifade etmek gerekirse yirmi üç sahabî tarafından aktarılmıştır. Bu haliyle meşhur hatta tevatür derecesinde denilebilecek bir mahiyete sahiptir. Rivayet geleneğimizde bazı meşhur rivayetlere isimlendirmeler yapıldığı malumdur. Cibril hadisi, sekaleyn hadisi, erike hadisi gibi örnekler bunlardan bazılarıdır. *Harb hud'adır* rivayetine bir isimlendirme yapıldığına ilişkin bilgiye sahip değiliz. Biz de bu hadisin “*Hud'a Rivayeti*” olarak isimlendirilmesini öneriyoruz. Bu

¹¹ Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed Taberânî, *Müsned-i Şamiyyin* (Beirut: thk. Hamdi b. Abdülmeccid, Müessesetü'r-risale, 1984), 1: 214.

¹² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3: 224.

¹³ Taberânî, *Müsned*, 2: 20.

¹⁴ Ebû Avâne, *Müstahrec*, 4: 213.

¹⁵ Ebû Avâne, 4: 214.

¹⁶ Süleyman b. El-Eş'as b. İshak b. Beşir b. Şeddad b. Amr b. İmrân el-Ezdi es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Cihad”, 101; Ebû Muhammed b. Abdullah b. Abdurrahman Dârimî, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Siyer”, 14.

¹⁷ İbn Mâce, *Sünen*, “Cihad”, 28.

¹⁸ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 7: 379.

¹⁹ Buhârî, *Buhârî*, “Menakıb”, 25; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Sünnet”, 31.

²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6: 459.

²¹ Ebû Avâne, *Müstahrec*, 4: 212.

²² Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî Ma'mer b. Raşid, *el-Cami' (Abdürrezzak'ın Musannefi içinde 11-12. cild)* (Beirut: Mektebu'l-İslamî, 1403), 11: 162.

²³ Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî İbn Râhûye, *Müsned* (Beirut: Daru kutubi'l-Arabî, 2002), 5: 171.

rivayetler bütün olarak göz önüne alındığında verdiği mesaj ise şudur; savaş şartlarında düşmana yönelik strateji ve taktiklerin bir parçası olarak düşmanı yanıltıcı söz ve davranışlar harbin doğasından sayılır.

2. Hud'a ve Hud'a ile İlgili Bazı Kavramlar

Araştırmalarda kavramlar, yol haritasını oluşturur. Hz. Peygamber'in harbin hud'a olduğu ile ilgili haberinin siyerdeki yansımalarında muhtelif kavramların kullanıldığı görülmektedir. Bu durum hud'a kelimesi ile eş anlama gelebilecek çok sayıda kelimenin benzer stratejileri izah sadedinde veya karşıt anlamıyla kullanıldığını göstermektedir.

Hud'a kelimesi, aldatmak, oyuna getirmek gibi anlamlarla sözlüklerde izah edilmiş olmakla birlikte²⁴ İbn Hacer, savaş sırasında başarıya ulaşmada çözüm üretmek şeklinde anlayabildiğimiz bir değerlendirme yaparak kavramı izahta hile kelimesini kullanması dikkate değerdir.²⁵ Hud'a kelimesinin müştakları, Kur'an'da üç surenin üç ayetinde beş defa zikredilmiştir.²⁶ Bu ayetler içinde sadece Enfal Suresi 62. ayette konumuzla alakalı bir savaş kavramı olarak göze çarpar.²⁷ Kavramın hadis literatüründeki kullanımını ise beş farklı kategoride tasnif edilebilir. Bireysel ilişkilerde hud'a, ticaretle hud'a, psikolojik hud'a, zamanın hud'ası, Allah'a ve Resûlü'ne hud'a yapanların cehennem ehli olmaları ve son olarak konumuzla ilgili olarak savaşta hud'a. Kavramın hadis literatüründeki karşılığı ise Hudeybiye sonrası Medine'ye sığınma imkânı bulamayan Ebû Basîr hadisesi bağlamında karşımıza çıkmaktadır.²⁸

Savaş şartlarında hud'a uygulamaları sadedinde on beş doğrudan, yedi de dolaylı kavram tespit edilmiştir. Bu kavramlar ve izahları şu şekilde özetlenebilir:

²⁴ İbn Manzûr, "hda" md.; Serdar Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), "hda"md.

²⁵ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Kahire: Mektebetü'l-gureba, 1996), 6: 158.

²⁶ el-Enfâl 8/62; el-Bakara 2/9; en-Nisâ 4/142, krş. Fuad Abdülbaki, *Mu'cemu'l-Müfehres li elfazî'l-Kur'ân* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 279.

²⁷ "وَأَنْ يُرِيدُوا أَنْ يُخَدَعُوا فَإِنَّ حَسْبَكَ اللَّهُ هُوَ الَّذِي آتَاكَ بَنَصْرَهُ وَبِالْمُؤْمِنِينَ"

"Seni oyuna getirmeye kalkışarlarsa kuşkusuz Allah sana yeter; yardımıyla ve müminlerle seni destekleyen O'dur." (Enfâl/62)

²⁸ Buhârî, *Buhârî*, "Cihad ve Siyer", 151.

Mekr, (مكر): Türkçeye tuzak, kandırmak, aldatmak şeklinde tercüme edilmiştir.²⁹ Sözlüklerde “Bir kimsenin hedefine ulaşmasını hîle ile engellemek” şeklinde tanımlanmıştır.³⁰ Olumlu ve olumsuz anlamda kullanımı söz konusudur. Mekr, Kur’an’da 14 sûrenin 22 ayetinde geçmektedir. Kur’an tercümelerinde; hîle³¹, tuzak,³² entrika, plan³³, düzen kurmak³⁴, komplo³⁵, mekretmek³⁶ şeklinde karşılık bulmuştur. Hadis literatüründe de bu kullanımlara uygun bir durumun olduğu ifade edilebilir. Peygamberimize hicret öncesi suikast çabası bu kelime ifade edilmiştir. Savaş şartlarında mekr uygulaması ise sadece bab başlığı olarak Ebû Davud da yer almıştır.³⁷ Yine yaygın bir hadise olarak Ebû Nuaym’ın Hendek Gazvesi sürecindeki tutumları mekr kelimesi ile izah edilmiştir.³⁸ Hud’a ile ilgili hususlarda Ebû Nuaym hadisesi en başat mesele olmasına binaen Mekr kelimesi ile ilgili de bu hadiseye işaret edilmesi iki kelimenin eş anlamlı kullanılabildiğine bir işaret eder.

Keyd (كيد): Genelde tuzağa düşürmek, oyuna getirmek şeklinde anlaşılmıştır.³⁹ İsfahânî, hîle kelimesi ile izah etmeye çalışmıştır.⁴⁰ Kur’an’da on altı surede yirmi sekiz ayette otuz beş defa geçmiştir. Olumlu ve olumsuz anlamlar yüklenmiştir. Allah’ın keydi, şeytanın keydi ve insanların keydi gibi kullanımlar mevcuttur.⁴¹ Hadis literatüründeki yansımalar da bu kullanıma paraleldir. Sevr’de müşriklerin bir keyd içinde olup olmadıkları araştırılmıştır.⁴²

²⁹ Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük*, “mkr” md.

³⁰ Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât elfazîl-Kur’an* (Dimişk: Daru’l-kalem, 1992), “krh” md.; Bekir Topaloğlu, “Mekr”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28: 580-581.

³¹ Âl-i İmrân 3/54.

³² Âl-i İmrân 3/54.

³³ Âl-i İmrân 3/54; Neml 27/70.

³⁴ Âl-i İmrân 3/54

³⁵ Âl-i İmrân 3/54

³⁶ Âl-i İmrân 3/54

³⁷ Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Cihad” 92.

³⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî Vâkîdî, *el-Megâzî* (Beyrut: Daru’l-alemî, 1989), 3: 1042.

³⁹ Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük*, “kyd” md.

⁴⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “kyd” md.

⁴¹ Enbiyâ 21/70; Sâffât 37/98; el-A’râf 7/183; Mustafa Çetin, “Keyd”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25: 346.

⁴² Buhârî, “Menakıbu’l-Ensar” 45.

Hîle (حيلة): Türkçeye kandırmak, çare ve çıkar yol bulmak olarak tercüme edilmiştir.⁴³ Arapça sözlüklerde yan anlam olarak aldatma manası da verilmiştir.⁴⁴ İsfahanî, gizli bir hedefe ulaşmak için tercih edilen yöntem olarak izah edilmiştir.⁴⁵ Kur'an'da bu kelime, çözüm anlamında kullanılmıştır.⁴⁶ Aldatma anlamı kullanılmamıştır.

Gıışş (غش): Bu kelime de aldatmak manasına sahiptir.⁴⁷ Daha ziyade ticari alandaki aldatma anlamı ile hadis literatüründe şöhret bulmuştur.⁴⁸ Kur'an'da yer almaz. Siyâset alanında da kullanılmıştır. Mekke'nin fethi sürecinde, durumu Mekkelilere bir mektupla haber vermek isteyen Hâtîp b. Ebû Beltea kendisini savunurken peygamberimize ve Müslümanlara karşı bir gıışş hareketi içinde olmadığı savunusu yapmıştır.⁴⁹ Benî Kaynûka'nın Bedir galibiyeti sonrasında Müslümanlara karşı gıışş davranışı içinde olduğu da kaydedilmiştir.⁵⁰ Benzer şekilde Uhud'a giderken Abdullah b. Übeyy ve avanesinin Müslümanların ordusundan ayrılarak Medine'ye dönmesi de gıışş olarak değerlendirilmiştir.⁵¹

Kezib (كذب): Yalan söylemek, aldatmak gibi anlamlar verilmiştir.⁵² Kur'an meallerinde inkar manası da kaydedilmiştir.⁵³ Sosyal, siyâsî ve dinî bağlamlarda kullanımları mevcuttur.⁵⁴ Konumuz açısından yalan söylemenin imkân dahilinde olduğu şartlar zikredilirken savaş şartlarına işarette bulunmuş olması önemlidir. "Üç yerde yalan" rivayeti de bu bağlamda işaret edilmesi gereken hususiyetlere sahiptir.

Fetk (فتك): Ani saldırıda bulunmak, cinayet gibi anlamlara gelir. Kur'an'da yer almaz, Hadis literatüründe ise özellikle Buhârî cihâd üst başlığı altında bir bab başlığı olarak "savaşta karşılaşılanlara yönelik fetk" ifadesini tercih

⁴³ Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük*, "hvl" md.

⁴⁴ Komisyon, *el-Mu'cemu'l-Arabiyyi'l-esasî*, "hvl" md.

⁴⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hvl" md.

⁴⁶ en-Nisâ, 4/98.

⁴⁷ Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük*, "gşş" md.

⁴⁸ Müslim, "İman", 164; Ebû Dâvûd, "Büyü", 50; Tirmizî, *es-Sünen*, "Büyü" 72; İbn Mâce, "Ticarât", 36; Dârimî, "Büyü", 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 50, 242, 417; 3: 466, 4: 45.

⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 350.

⁵⁰ Vâkîdî, *el-Megâzî*, 1: 180.

⁵¹ Vâkîdî, *el-Megâzî*, 1: 216.

⁵² Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, "kzb", md.; Mustafa Çağrırcı, "Yalan", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 13: 297.

⁵³ krş. Alak 96/13.

⁵⁴ el-Haşr 59/11; el-Mücâdele 58/14; el-Münâfikûn 63/1.

etmiştir. Bu bab başlığı altında ise Ka'b b. Eşref olayına işaret etmiştir.⁵⁵ Hz. Aişe'nin aktardığı bir rivayete göre de Hz. Peygamber, “emân, fetki engeller, mümin fetk etmez” demiştir.⁵⁶

Gadr (غدر): Aldatmak ve ihanet edip anlaşma şartlarını ihlal gibi anlamlara gelir.⁵⁷ Kur'an'da bu anlamıyla yer almaz. Hadis ve Siyer literatüründe hayli yaygındır.⁵⁸ Özellikle verilen söze sadakatsizlik anlamı hakimdir.⁵⁹ Hudeybiye sonrası Medine'ye gelen Ebû Cendel'i kabul etmeyen Hz. Peygamber, bu tasarrufunun gerekçesini “müminin gadredemeyeceği” prensibiyle izah etmiştir.⁶⁰ Yine Bi'r-i Maûne,⁶¹ Rec' Vakası⁶², Benî Nadîr yahudilerinin davranışları⁶³ gadr mefhumuyla değerlendirilmiştir.

Tevriye (توريه): Sözü kapalı bir üslup ile söylenmesi ve ifadede kullanılan kimi kavramların uzak anlamlarının kastedilerek dile getirilmesidir.⁶⁴ Hz. İbrahim'in eşi için “kardeşimdir” ifadesini kullanması din kardeşliğine atıfta bulunduğu gerekçesiyle tevriye şeklinde değerlendirilmiştir.⁶⁵ Yine Hz. Peygamber'in “kim Ka'b b. Eşref içindir (مَنْ لِكَعْبِ بْنِ الْأَشْرَفِ)” sözü, yani kim onun işini bitirecek manasındaki ifadesi tevriye kategorisine dâhil edilmiştir.⁶⁶

Tar'iz (تعريض): Türkçemizde kinaye ile izah edilmiştir.⁶⁷ Benzetme sanatı kullanılarak muhataba mesaj verilmesi şeklinde anlaşılabilir. Şeklen gerçek dışı bir hususun edebi olarak anlaşılabilir anlamları taşımasıdır. Hz. Peygamber'in deveyi hızlı süren bir sahabîye, devenin üzerindeki ailesine işa-

⁵⁵ Buhârî, “Cihad“, 159.

⁵⁶ Ebû Dâvûd, “Cihad“, 157; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 166, 167, 4: 92.

⁵⁷ Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, “gdr” md.; İbn Manzûr, “gdr” md.

⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 385; İbn Mâce “Cennet“, 15; “Zühhd“, 39

⁵⁹ Buhârî “Cizye“, 7, 15; Dârimî “Buyû“, 11.

⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 325-4; Buhârî “Şurût“, 15; Ebû Dâvûd “Cihâd“, 158.

⁶¹ Ahmed b. Hanbel, 3: 109, 255.

⁶² Buhârî “Cihâd“, 170, “Megâzi“, 10, 28; Ebû Dâvûd “Cihâd“, 105; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 294, 310.

⁶³ Ebû Dâvûd “İmâre“, 23.

⁶⁴ Daniş, “Tevriye“, 41: 47.

⁶⁵ Müslim, “Fezâil“, 41: (şerh bölümü bk. F. Abdülhakî 4: 1840); Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emir Ali Azîmâbadî, *Avnu'l-ma'bûd şerhu Sünen-i Ebî Davûd* (Beirut: Daru kutubi'l-İlmiyye, 1415), 6: 212.

⁶⁶ Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî İbn Battal, *Şerhu Sahihî'l-Buhârî, thk. Ebû Temim Yasir b. İbrahim* (Beirut: Daru neşr, 2003), 5/188.

⁶⁷ krş. Daniş, “Tevriye“, 41: 45-48.

retle “kristaller” ifadesini kullanması böyle değerlendirilmiştir.⁶⁸ Makalenin konusu itibarıyla ta'riz, sözün düşmanın yanıltılması amacıyla muhatabın anladığından farklı bir kasıtlı söylenmesi şeklinde anlaşılmıştır. Hz. Musa ve Hızır kıssasında Hz. Musa'nın unuttuğunu söylemesi ta'riz olarak değerlendirilmiştir.

Takiyye (تقية): Tehlike zamanlarında koruma ve korunma anlamına gelen bir kelimedir.⁶⁹ Savaş şartlarında ve hayati tehdit hallerinde kişinin kendisini korumak amacıyla gerçek dışı beyanlarda bulunması kavramın kaynağını teşkil eder. Âl-i İmrân Sûresi 28. Ayet de bunun delili olmuştur.⁷⁰ Hadis kaynaklarında zorlama şartları dikkate alınarak ikrah başlığı altında işlenmiştir.⁷¹ Ammar b. Yasir'in zorlanmasıyla inkâr cümleleri kullanması da işaret edilen bir başka örnek olmuştur.⁷²

İğtiyal (اغتيال): Ani baskın ve suikast şeklinde tercüme edilmiştir. Türkçe'deki gaile kelimesi de buradan gelir ve şer anlamındadır.⁷³ Rivayete göre, bir çocuk iğtiyal ile (غيلة) öldürülmüştü. Hz. Ömer, “eğer onun ölümüne bütün San'a halkı iştirak etseydi hepsine kısas uygulardım” demiştir.⁷⁴ Buhârî'de geçen bu rivayetteki iğtiyal kelimesi aldatma veya hîle şeklinde tercüme edilmiştir. Siyer alanında maruf ilim adamlarından Şamî, iğtiyal kelimesini hud'a ile ilişkilendirmiş ve izah etmiştir.⁷⁵ Huneyn seferinde Hz. Peygamber'e yönelik suikast girişimi, bu kelime ile izah edilmiştir.⁷⁶

Hıyanet (الخيانة): Terk etmek, aldatmak şeklinde tercüme edilmiştir.⁷⁷ Güvene hâle getirilmesi samimi-yetsizlik de kelimenin anlam dünyasını şekillen-

⁶⁸ Buhârî, “Edeb”, 90.

⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, “vky” md.; Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beirut: Daru ih-yai't-turasi'l-Arabî, 1420), 8: 12.

⁷⁰ Dalkılıç, “Eleştirel Açıdan Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak ‘Takiyye’”, 119; krş. Buhârî, “ikrah”, 89.

⁷¹ İbn Battâl, *Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, 8: 290.

⁷² Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheyfî el-Mâlekî Süheyfî, *er-Ravdu'l-ünûf fi şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bnî Hişâm. thk. Ömer Abdüsselam* (Beirut: Daru ih-yai't-turasi'l-Arabî, 2000), 3: 113.

⁷³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, “gvl” md.

⁷⁴ Buhârî, “Diyat”, 21.

⁷⁵ Şamî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-eşâd fi sîreti hayri'l-'ibâd, thk. Adil Ahmed b. Abdülmevcud-Ali Muhammed el-Muavviz* (Beirut: Daru kutubi'l-İlmiyye, 1993), 2: 106.

⁷⁶ Zebehî, *Târîhu'l-İslâm*, 4: 238.

⁷⁷ Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük*, “hvn” md.

diren ifadelerdendir.⁷⁸ Kavramın siyer literatüründe kullanımı, Allah'a, elçisine⁷⁹ ve insanlara yönelik ihanetler bağlamında anlatımlar şeklinde tezahür etmiştir.⁸⁰ Allah Resulü, Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken ihanet etmeme tavsiyesini de emirleri arasına eklemiştir.⁸¹ Kurayza Yahudilerinin tavırları ihanet olarak yorumlanmıştır.⁸²

Hatı (ختل): Aldatmak şeklinde izah edilmiş ve hud'a kelimesiyle açıklanmıştır.⁸³ Savaş sırasında düşmana karşı sinsî hamleler bu ifade ile tanımlanmıştır. Huneyn Gazvesinde Katade, hatlı yapan bir düşmanı öldürmüştür.⁸⁴ Kelimenin ihanet anlamı da vardır. Kişinin içinde bulunduğu kavmin sırlarını dinlemesi hatlı olarak değerlendirilmiştir.

İstihbarat (استخبار): Haber toplamak anlamına gelir.⁸⁵ Hz. Musa'nın haber araştırması bu kelime ile ifade edilmiştir.⁸⁶ Abdullah b. Mes'ûd'un Hz. Peygamber hakkında bilgi almak için çaba sarfetmesi,⁸⁷ Sa'd b. Ebû Vakkas'ın, Bedir'de Müşriklerin durumu ile ilgili haber toplama gayreti,⁸⁸ istihbarat kelimesi ile izah edilmiştir.

Pusu (كمن): Gizlenmek anlamına gelir. Savaş şartlarında düşmana yönelik gizli işler yürütmesi manası da vardır.⁸⁹ Hz. Peygamber'in Medine'ye büyük bir gizlilik içinde hicret etmesi,⁹⁰ kimi seferlerin gündüz dinlenip gece yolculuğu ile gerçekleştirilmesi bu kelimenin anahtar olarak kullanıldığı cümlelerle izah edilmiştir.⁹¹ Hz. Hamza'nın şehit edilmesi de bu kelimenin kullanıldığı Vahşi'nin pususu ile gerçekleşmiştir.⁹²

⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "hvn" md.

⁷⁹ el-Enfâl 8/27, 71

⁸⁰ el-Mâide 4/107.

⁸¹ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa* (Beyrut: Müessesetü kutubi's-sikafiyye, 1991), 1: 381.

⁸² İbn Hazm, *es-Sîre*, 193.193.

⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "htl" md.

⁸⁴ Buhârî, "Megâzi", 56.

⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "hbr" md.

⁸⁶ Neml 27/7; Kasas 28/29.

⁸⁷ Ezrakî, *Ahbaru Mekke*, 375.

⁸⁸ Bezzâr, *Müsned*, 3: 312.

⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "kmn" md.

⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 222.

⁹¹ Vâkîdî, *Megâzi*, 1: 11.

⁹² Buhârî, "Megâzi", 54; krş. Vâkîdî, *Megâzi*, 1: 285, 287.

Hud'a kavramının ifade ettiği yanıltma niteliğinin ilişkili olduğu kavramlar da vardır. Bu kavramlar daha ziyade harbin stratejisi ile ilgili bağlamalara sahiptir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla yedi kavrama bu minval üzere işaret edilmelidir.

Tedbir (تدبير): Makalenin konusu itibariyle savaş şartlarında karşı önlem almak demektir.⁹³ Hud'a kavramıyla ilişkilendirmeler tespit edilmiştir. Ebû Rîde, hud'a kavramını tedbir mefhumuyla birlikte kullanmış ve *hud'a tedbiri* ifadesini geliştirmiştir.⁹⁴

Tezvir (تزوير): Genelde yalanlama ve yalan söylemek anlamına gelir.⁹⁵ Kur'an'da bu anlamıyla kullanılmıştır.⁹⁶ Allah, yalan sözden uzak durmayı,⁹⁷ yalan şahitlik yapmamayı,⁹⁸ zihar yapanların da hakikati ifade etmediklerini tespit etmek için bu kelimeyi kullanmıştır.⁹⁹ Yine kâfirlerin, Kur'an ile ilgili iftiraları bu bağlamda ele alınmıştır.¹⁰⁰

Havk (حوك): Sözü istiare ile süslemekten hareketle¹⁰¹ hile, düzen ve tertip gibi anlamları vardır.¹⁰² Kelimenin bu anlamıyla siyer kaynaklarında kullanıldığı sabit değildir. Ancak ifade ettiği anlama uygun vakalardan bahsetmek mümkündür. Hz. Peygamber, Bedir öncesi keşif yaparken karşılaştığı gruba “biz sudaniz” ifadesiyle nereli olduklarını beyan etmesi bu meyanda görülebilir.¹⁰³

Kitman (كتمان): Gizlemek anlamına gelen bu kelime¹⁰⁴ savaşın önemli stratejik kavramlarından biridir. Kur'an'da savaş bağlamında geçmeyen bu kelime

⁹³ Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük*, “dbr” md.

⁹⁴ Cemal Ahmed Süleyman Ebû Rîde, “el-Hideu'l-Askeriyyetu li'l-Müslimine fi Sadri'l-İslâm” (Yüksek Lisans Tezi, Gazze, Gazze Üniversitesi, 2009), 9.

⁹⁵ Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, “zvr” md.

⁹⁶ el-Hacc 22/30; el-Furkân 25/4, 72; el-Mücâdele 58/2.

⁹⁷ el-Hacc 22/30.

⁹⁸ el-Furkân 25/72.

⁹⁹ el-Mücâdele 58/2.

¹⁰⁰ el-Furkân 25/4.

¹⁰¹ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî Seâlibî, *Fihü'l-lüga ve Sirru'l-Arabîyye* (Beirut: Daru İhyai't-turasi'l-Arabî, 2002), 168.

¹⁰² Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, “hvk” md.

¹⁰³ İbn Hişam, *Siret-i İbn Hişam, Trc. Hasan Ege* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1994), 1: 363.

¹⁰⁴ Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn* (Beirut: Daru Mektebeti Hilal, t.y.), “ktm” md.

Nuyam b. Mesud'un söz saklayamayan bir kişi olması,¹⁰⁵ İbn Abbas ve bazı Müslümanların Mekke'de imanlarını gizlemeleri¹⁰⁶ bağlamında geçmiştir ki bu da harb hukukunun stratejileri sadedinde değerlendirilebilir. Benzer durum Akabe biatlerinde, Müslümanların kendilerini gizlemeleri bağlamında geçmiştir.

Hilabe (خَلَابَة): Karşılıklı hile yapmak anlamına gelen bir kelimedir.¹⁰⁷ Peygamberimiz alışverişte hilabe yoktur şartını zikretmiştir.¹⁰⁸ Sözlü yanıltmalar için kullanımı daha yaygındır. "Sükut hilabeden hayırlıdır" sözü bu bağlamda kullanılmıştır.¹⁰⁹ Kelime, zamanla savaş şartlarında hile anlamını kazanmıştır.¹¹⁰

Garar (غَرَر): Klasik sözlükler kelimeyi hud'a kelimesi ile izah etmişlerdir.¹¹¹ Genelde ticari konulardaki aldatmalar bağlamında kullanılmıştır.¹¹² Kur'an'da ise manevi aldanmalarla ilişkilendirilmiştir.¹¹³ Siyerde örneklerine de rastlamak mümkündür. Örneğin Velîd b. Velîd Müslüman olmuştu. Onu cezalandırmak isteyen Müşriklere Velîd'in ağabeyi Hişâm b. Velîd sert bir tepki verip "Ben de sizin en şerefliğinizi öldürürüm" demesi üzerine "Bu pis herifi kim aldattı (غَرَّ)" demişlerdir.¹¹⁴

Hutta (خَطَة): Kelime geç dönem sözlüklerde savaşın stratejisi bağlamında plan, taktik gibi anlamlar kazanmıştır.¹¹⁵ Buhârî, Hudeybiye Musalahasında Hz. Peygamber'in "huttatü rüşd" ifadesini içeren bir rivâyete yer vermiştir.¹¹⁶ Hattabî ise hadisin şerhinde; anlaşmanın içeriği ve maddeleri olarak

¹⁰⁵ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî Abdürrezzâk, *el-Musannef* (Beirut: Mektebu'l-İslâmî, 1403), 5: 367.

¹⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6: 8.

¹⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "hlb" md. 1: 363.

¹⁰⁸ Buhârî, 2117, III, 65; krş. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "hlb" md.

¹⁰⁹ (الخرس خير من الخلابة)

¹¹⁰ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî Dineverî, *Ahbâru't-tivâl* (Beirut: Daru İhyai kutubi'l-Arabî, 1960), 80, 389.

¹¹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "grr" md.

¹¹² İbrahim Kâfi Dönmez, "Garar", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 8: 366-371. Hacı Mehmet Günday, "Tağrîr" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 39: 375.

¹¹³ Abdülbakî, *Mu'cemu'l-Müfhehres*, "grr" md.

¹¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî İbn İshâk, *el-Mübtedei ve'l-meb'as ve'l-megâzî* (Beirut: Daru'l-fikr, 1978), 274.

¹¹⁵ Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük*, "htt" md.

¹¹⁶ Buhârî, "Şürût", 15; Müslim, "Salât", 7.

değerlendirmiştir. Hz. Peygamber, insanlar arası anlaşma içeriğinin yani planın ilahî maksatlara uygun olması şartını koşmuştur.¹¹⁷

Sonuç ve Değerlendirme

Savaş târih boyunca bir hakikat olarak insanlığın önünde durmaktadır. Savaşların seyri ve nasıl kazanıldığı da bir o kadar önemli görülmüştür. Savaş stratejik hareketler bütünüdür. Hz. Peygamber, öteden beri muhtemelen İslam öncesi dönemde de bilinen bir tespiti Müslümanlarla paylaşmış ve “harb hud'a'dır” demiştir. Hud'a, Türkçeye hile olarak tercüme edilmiş olmakla birlikte son zamanlarda yapılmış çalışmalarda strateji şeklinde anlaşılmıştır. Hud'a'nın istisna kullanımlar olmakla birlikte savaş şartlarında düşmanı yanıltmak için hakikat hilafına verilen beyanları kapsadığı görülmüştür. Rivayetteki hud'a kelimesinin kavramlaştırılmasını ve rivayete isim olmasını öneriyoruz. “Hud'a rivayeti” tabirinin bu hadis için uygun olduğu değerlendirilmiştir.

Hz. Peygamber'e nispet edilen bu haber, on dört sahabî tarafından aktarılmıştır. Rivayetler genel olarak üç ana karaktere sahiptir. Birinci kategorideki rivayetlerde haberin ana metni olan harb hud'a'dır rivayeti, müstakilen yer almıştır. İkinci kategorideki rivayetler ise sebab-i vurud denilen rivayetin ortaya çıkış sebebini izah eden hadiseler ile verilmiş haberlerdir. Bunlar içinde en meşhur olanı Nuaym b. Mesud'un merkezde olduğu Hendek Gazvesi sürecindeki hadisedir. Üçüncü kategoride ise yalan söylemenin üç yerde mübah olacağına dair haberler bağlamında bir seçenek olarak savaş şartlarında hud'a'ya işaret edilen rivayetler vardır.

Hud'a kavramının stratejiyle bir kapsam ilişkisi söz konusudur. Bütünüyle stratejiyi karşılamamakla birlikte stratejiyle kimi zaman örtüşen kimi zaman da onun bir bölümü olarak değerlendirilebilecek örnekler siyerde yer almıştır.

Hud'a kavramıyla doğrudan ve dolaylı çok sayıda kavrama işaret edilebilir. Bu minvalde mekr, keyd ve fetk, çok yakın anlamlara sahip ve küçük farklılıklarla birbirinden ayrılmaktadır. Bunun yanı sıra, ticaretle daha çok kullanıldığını gördüğümüz gışş kavramının da özellikle askerî çatışmalarda kullanıldığı tespit edilmiştir. Suikast olarak tercüme edilen iğtiyal, ihanet ola-

¹¹⁷ Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Büstî Hattabî, *Meâlimü's-Sünen* (Haleb: Matbaatü'l-İlmiyye, 1932), 2: 321.

rak tercüme edilen gadr, garar ve pusu gibi kavramlar da hud'a ve strateji ile ilişkilendirilebilecek kavramlar olarak siyerde yer bulmuştur. Hud'a o dönemin coğrafyasında maruf bir olgudur. Hz. Peygamber de bu stratejileri ahlakî prensipler çerçevesinde uygulamıştır.

Kaynakça

- Abdülbaki, Fuad. *Mu'cemu'l-Müfehres li elfazı'l-Kur'an*. 1 c. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. *el-Musannef*. 11 c. Beyrut: Mektebu'l-İslamî, 1403.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Beyrut: y.y., 1405/1985.
- Azîmâbadî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emir Ali. *Avnu'l-ma'bûd şerhu Sünen-i Ebî Davûd*. 14 c. Beyrut: Daru kutubi'l-İlmiyye, 1415.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik el-Atekî. *el-Bahru'z-Zehhâr*. 18 c. Beyrut: Müessesetü ulûmi'l-Kur'an, 1988.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u'ş-Şahîh*. 2. bs. 8 c. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Çağrı, Mustafa. "Yalan". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13:297. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Çetin, Mustafa. "Keyd". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25:346-47. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Dalkılıç, Bayram. "Eleştirel Açından Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak 'Takiyye'". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 7 (2003): 113-39.
- Danış, İsmail. "Tevriye". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41:45-47. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Dârimî, Ebû Muhammed b. Abdullah b. Abdurrahman. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî. *Ahbâru't-tivâl*. 1 c. Beyrut: Daru ihyai kutubi'l-Arabî, 1960.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Garar". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8:366-71. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Ebû Avâne, Ya'kub b. İshak b. İbrahim en-Neysaburî. *Müstahrec*. 5 c. Beyrut: thk. Eymen b. Arif ed-Dimeşkî, Daru'l-Ma'rife, 1998.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. El-Eş'as b. İshak b. Beşir b. Şeddad b. Amr b. İmrân el-Ezdi es-Sicistânî. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

- Ebû Rîde, Cemal Ahmed Süleyman. “el-Hideu'l-Askeriyyetü li'l-Müslimine fi Sadri'l-İslâm”. Yüksek Lisans Tezi, Gazze Üniversitesi, 2009.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. Müsenna. *Müsned-i Ebû Ya'la el-Mevsilî*. 13 c. Beyrut: hk. Hüseyin Selim Esed. Dârü's-Sekâfeti'l-Arabî, 1992.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî. *Ahbaru Mekke, thk. Rüşdi Salih*. Beyrut: Daru'l-Endelüs, t.y.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 c. Beyrut: Daru ihyai't-turasi'l-Arabî, 1420.
- Günday, Hacı Mehmet. “Tağrîr”, 39:375-76. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitabü'l-Ayn*. 8 c. Beyrut: Daru Mektebeti Hilal, t.y.
- Hattabî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî el-Büstî. *Meâlimü's-Sünen*. Haleb: Matbaatü'l-İlmiyye, 1932.
- İbn Battal, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî. *Şerhu Sahihi'l-Buhârî, thk. Ebû Temim Yasir b. İbrahim*. 10 c. Beyrut: Daru neşr, 2003.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah İbn Muhammed. *el-Kitabu'l-Musannef fi'l-ehâdisi ve'l-âsâr*. 7 c. Beyrut: thk. Kemal Yûsuf el-Hût, Müessesetü'l-Kütübî's-Sikafe, 1989.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahihi'l-Buhârî*. 13 c. Kahire: Mektebetü'l-gureba, 1996.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *Cevâmi'u's-Sîre*. 1 c. Beyrut: Daru kutubi'l-İlmiyye, 1989.
- İbn Hibbân. *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*. 2 c. Beyrut: Müssetsetü kutubi's-sikafiyye, 1991.
- İbn Hişam. *Sîret-i İbn Hişam, Trc. Hasan Ege*. 4 c. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1994.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî. *el-Mübtedei ve'l-meb'as ve'l-megâzî*. 1 c. Beyrut: Daru'l-fikr, 1978.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen*. 2 c. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-‘Arab*. 6 c. Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.
- İbn Râhûye, Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî. *Müsned*. 6 c. Beyrut: Daru kutubi'l-Arabî, 2002.
- Ma'mer b. Raşid, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî. *el-Cami' (Abdürrezzak'ın Musannefi içinde 11-12. cild)*. 12 c. Beyrut: Mektebu'l-İslamî, 1403.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça Türkçe Sözlük*. 1 c. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'ü's-şâhih*. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât elfazı'l-Kur'an*. Dimaşk: Daru'l-kalem, 1992.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî. *Fıkhü'l-lüga ve Sirru'l-Arabiyye*. Beyrut: Daru ihyai't-turasi'l-Arabî, 2002.
- Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî el-Mâlekî. *er-Ravdu'l-ünüf fi şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bnî Hişâm*. thk. Ömer Abdüsselam. 7 c. Beyrut: Daru ihyai't-turasi'l-Arabî, 2000.
- Şamî. *Sübülü'l-hüdâ ve'r-eşâd fi sîreti hayri'l-'ibâd*, thk. Adil Ahmed b. Abdülmevcud-Ali Muhammed el-Muavviz. 12 c. Beyrut: Daru kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed. *Müsned-i Şamiyyin*. Beyrut: thk. Hamdi b. Abdülmecid, Müessesetü'r-risale, 1984.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Topaloğlu, Bekir. "Mekr". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28:580-81. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî. *el-Megâzî*. 3 c. Beyrut: Daru'l-alemî, 1989.
- Zebehî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*. 52 c. Beyrut: Daru kutubi'l-Arabî, 1993.